

1. Úvod

V odborné literatuře se uvádí, že třetí staročeská přehláska byla patrně omezena na území Čech v užším slova smyslu, vyskytovala se pouze v určitých příponách a koncovkách a k jejímu odstranění přispěla analogie s tvrdými tvary.¹ Jak v případě třetí staročeské přehlásky *’ó* v *ie*, tak staročeské diftongizace *ó* se jedná o změny variant téhož fonému /*ó*/. Cílem tohoto příspěvku proto bylo prozkoumat na materiálu vybraných textů *Bible drážďanské* případnou souvislost mezi těmito změnami.

2. Data a metody

Výzkum jsme uskutečnili na základě počtu dokladů na *ó* a *uo* po tvrdých souhláskách a dokladů na *ó*, *ie* a *uo* po původně měkkých souhláskách v příponě *-óv-* posesivních adjektiv a v koncovkách genitivu a dativu plurálu v *Lukášově* a *Janově evangeliu* a prorockých knihách *Bible drážďanské*, vypsaných pro vznikající disertační práci. Svěbytným rysem *Bible drážďanské* (vznikla cca mezi lety 1365 až 1375) je to, že byla sepsána šesti nebo sedmi písaři. Je opisem prvního úplného překladu bible pořízeného dvěma skupinami překladatelů. Příslušné knihy byly opsány hlavním písařem *Bible drážďanské*. Text evangelií přeložil člen první skupiny, zatímco text prorockých knih byl pořízen členem druhé skupiny.² Doklady jsme vypsalí ze svazků edice *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká* (1981 a 2009).³ Za účelem ověření statisticky významných rozdílů jsme aplikovali Fisherův exaktní test, popř. s korekcí Benjaminiho-Hochberga.⁴

¹ KOMÁREK, Miroslav: *Gebauerovo historické hláskosloví ve světle dalšího bádání*, in: GEBAUER, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého*, I: *Hláskosloví*, Praha 1963, s. 750; KOMÁREK, Miroslav: *Historická mluvnice česká*, I: *Hláskosloví*, Praha 1969, s. 116-117; ŠMILAUER, Vladimír: *Staročeská přehláska o > ě*, in: *Časopis pro moderní filologii* 33 (1950), s. 72; LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: *Historická mluvnice češtiny*, Praha 1986, s. 73-74; REJZEK, Jiří: *Zrození češtiny. Jazyková situace a jazykový vývoj na českém území mezi 6. a 11. stoletím*, Praha 2021, s. 136.

² SICHÁLEK, Jakub: *European Background: Czech Translations*, in: SOLOPOVA, Elizabeth (ed.): *The Wycliffite Bible. Origin, History and Interpretation*, Leiden – Boston 2017, s. 72; PEČÍRKOVÁ, Jaroslava et al.: *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká: s částmi Proroků rožmberských a Bible litoměřicko-třeboňské. Kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století*, V/1: *Izaiáš – Daniel*, Praha 2009, s. 16; KYAS, Vladimír: *První český překlad bible*, Praha 1971, s. 8-9; KYAS, Vladimír et al.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha – Řím 1997, s. 43.

³ KYAS, Vladimír: *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká: kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století*, I: *Evangelia*, Praha 1981; PEČÍRKOVÁ et al.: *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká*, V/1: *Izaiáš – Daniel* (← pozn. 2); PEČÍRKOVÁ, Jaroslava et al.: *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká: s částmi Proroků rožmberských a Bible litoměřicko-třeboňské. Kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století*, V/2: *Ozeáš – 2. Makabejská*, Praha 2009.

⁴ K testu viz podrobněji ROZHKOVA, Anastasia: *Projevy ztráty jotace v Matoušově evangeliu Bible drážďanské*, in: *Clavibus unitis* 11/2 (2022), https://www.acecs.cz/media/cu_2022_11_02_rozhkova.pdf, s. 31.

Anastasia ROZHKOVA

Ústav českého jazyka a teorie komunikace,
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Ke vztahu mezi třetí staročeskou přehláskou *’ó* > *ie* a staročeskou diftongizací *ó* > *uo* ve vybraných textech *Bible drážďanské*

On the relationship between the third Old Czech umlaut *’ó* > *ie* and the diphthongization of *ó* > *uo* in selected texts of the Dresden Bible

This contribution focuses on the examination of the possible relationship between the third Old Czech umlaut *’ó* to *ie* and the diphthongization of *ó* to *uo* in the Gospel of Luke and John and in prophetic books from the Dresden Bible, since both changes are variants of the same phoneme /*ó*/. Our findings are as follows: *ie* is recorded more frequently than *uo* after hard consonants in the Gospel of John and less frequently in the Book of Isaiah and Jeremiah. We have additionally examined the Old Czech poem *Desatero kázanie Božie* (The Ten Commandments) from the *Hradecký rukopis* (Hradec Manuscript) with the same result as in the Gospel of John from the Dresden Bible. The results could probably indicate an asymmetrical progress of the changes under examination.

Key words: Old Czech; 14th century; diphthongisation *ó* to *uo*; 3rd Old Czech umlaut; Czech Bible translations; Dresden Bible (*Bible drážďanská*); *Desatero kázanie Božie* (The Ten Commandments)

Number of characters / words: 12 627 / 1 841

Number of figures: 2

Secondary language: Old Czech

3. Úskalí při zpracování získaného materiálu a interpretaci výsledků

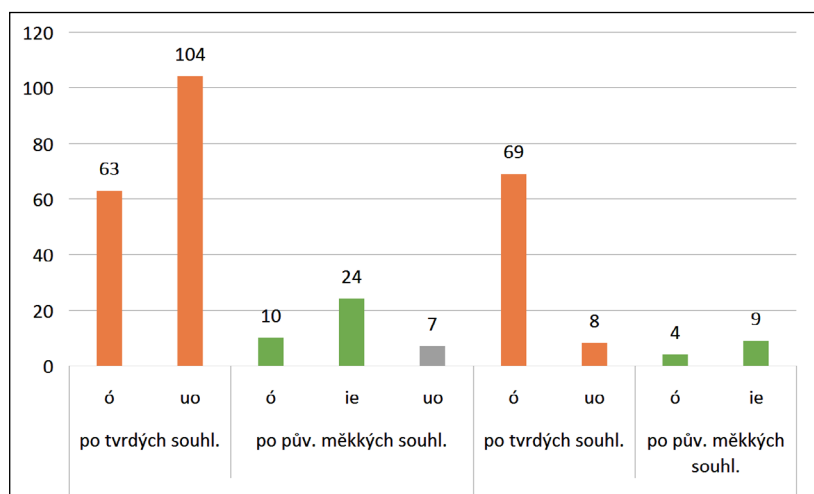
Během našeho výzkumu jsme narazili na některá úskalí. Jedno z nich bylo spojeno s nevyvážeností získaného materiálu: výskyty frekventovaných tvarů téhož slova bez pochyby snižují reprezentativnost materiálu. Z výzkumu jsme tak vyřadili některé tvary při ověření statistickým testem. Jejich vyřazení však nepovažujeme za ideální řešení, nýbrž spíše za řešení optimální.

Druhým úskalím bylo začlenit *uo* po původně měkkých souhláskách do ověření statistickým testem. Statistickým testem porovnáváme totiž vždy kategorie nabývající dvou hodnot. Kdybychom porovnávali pouze poměry *ó* a *ie* po původně měkkých souhláskách s *ó* a *uo* po tvrdých souhláskách a počet dokladů na *uo* po původně měkkých souhláskách nepropojovali s poměrem *ó* a *ie*, porovnávali bychom s poměry *ó* a *uo* po tvrdých souhláskách nikoliv celkový počet možných pozic pro třetí staročeskou přehlásku. Proto začlenit *uo* po původně měkkých souhláskách do ověření statistickým testem nám přišlo metodologicky správnější, byť nikoliv ideální. Pracujeme tak s kategorií »ostatní případy (tj. *ó* + *uo*): přehlasované případy«.

Překážkou pro jednoznačnou interpretaci výsledků je samotná povaha třetí staročeské přehlásky, a to, že se jedná o změnu, jejíž výsledky byly až na některé případy odstraněny,⁵ a nejednotný popis třetí staročeské přehlásky v odborné literatuře. Přesnější interpretace výsledků je znesnadněna absencí jednotné teorie zejména ohledně 1) ne/důsledného provedení třetí staročeské přehlásky v mluveném jazyce,⁶ 2) vztahu mezi ní a ztrátou konsonantické měkkostní korelace⁷ a 3) relativní chronologie této změny a staročeské diftongizace.⁸ Spojení »původně měkké souhlásky« užívané záměrně, a to jako společné pojmenování pro měkké, popř. ztvrdlé souhlásky. Kvalitu souhlásek ve vypsáních dokladech totiž není možné s jistotou určit z výše uvedených důvodů.

4. Výsledky

Počty excerpovaných dokladů názorně uvádíme níže v následujících grafech.⁹

Graf 1:
Počty vypsáních dokladů z *Lukášova a Janova evangelia Bible drážďanské*

Je patrné, že v *Lukášově evangeliu* převládá *uo* po tvrdých souhláskách i *ie* po původně měkkých souhláskách a také se vyskytuje *uo* po původně měkkých souhláskách v příponě -*óv*- posesiv-

⁵ KOMÁREK, *Historická mluvnice česká*, I (≠ pozn. 1), s. 118, klade vrchol této změny do dost širokého rozmezí druhé půle 14. století až začátku 15. století, ŠMILAUER, *Staročeská přehláska o > ě* (≠ pozn. 1), s. 72, do let 1370 až 1420.

⁶ KOMÁREK, *Historická mluvnice česká*, I (≠ pozn. 1), s. 118; LAMPRECHT – ŠLOSAR – BAUER, *Historická mluvnice češtiny* (≠ pozn. 1), s. 73-74.

⁷ Podle Lamprechtova modelu se třetí staročeská přehláska provedla za trvání konsonantické měkkostní korelace, srov. LAMPRECHT – ŠLOSAR – BAUER, *Historická mluvnice češtiny* (≠ pozn. 1), s. 72, zatímco podle Komárkova modelu třetí staročeská přehláska je delabializací přední varianty *o*-ové po ztrátě konsonantické měkkostní korelace, srov. KOMÁREK, Miroslav: *K vývoji českého vokálního systému*, in: BLAHA, Ondřej – KOMÁREK, Karel (eds.): *Studie z diachronní lingvistiky*, Olomouc 2006, s. 240, 242.

⁸ KOMÁREK, *Historická mluvnice česká*, I (≠ pozn. 1), s. 125, uvádí, že obě změny proběhly po ztrátě konsonantické měkkostní korelace, zatímco podle Lamprechta se třetí staročeská přehláska, jak jsme uvedli výše, provedla za trvání konsonantické měkkostní korelace, ale staročeská diftongizace je důsledkem její ztráty, srov. LAMPRECHT – ŠLOSAR – BAUER, *Historická mluvnice češtiny* (≠ pozn. 1), s. 104.

⁹ Zkratky biblických knih uvádíme podle *Českého ekumenického překladu*.

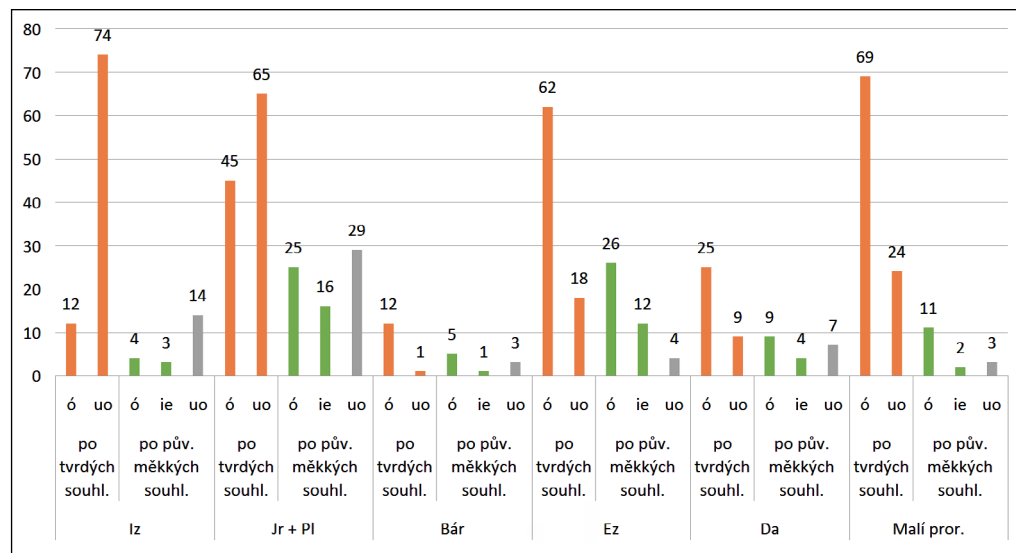
ních adjektiv a v koncovkách genitivu a dativu plurálu. Po aplikování statistického testu (na skupiny 63 : 104 a 10 + 7 : 24) jsme zjistili, že diftong *uo* se po tvrdých souhláskách vyskytuje ve stejné míře jako *ie*.

Situace je jiná v *Janově evangeliu*. Zde ve zkoumaných pozicích převládá po tvrdých souhláskách *ó*, zatímco po původně měkkých souhláskách – *ie*. Po aplikování statistického testu na skupiny 59 : 6 (vyřadili jsme z důvodu eliminace možného zkreslení výsledků frekventovanější tvar »učedlníkov« 10 : 2) a 4 : 9 se ukázalo, že *ie* se vyskytuje statisticky signifikantně častěji než *uo* po tvrdých souhláskách.

Zůstává však otázka, co přispělo k tomu, že se *Lukášovo* a *Janovo evangelium* liší (což jsme ověřili statistickým testem) ve stavu staročeské diftongizace ve zkoumaných pozicích, zatímco způsob zaznamenání třetí staročeské přehlásky je stejný. Obě evangelia byla zapsána do *Bible drážďanské* jedním písařem a jsou opisem textů přeložených jedním člověkem. Genezi opisů prvního úplného českého překladu bible však neznáme.¹⁰

Gebauer se zmiňuje, že *Hradecký rukopis* (není spolehlivě datován)¹¹ obsahuje největší počet dokladů na třetí staročeskou přehlásku a hojně doklady na *ie* uvádí z *Desatera kázanie Božieho*,¹² proto jsme se rozhodli prozkoumat dodatečně i tuto (nejrozsáhlejší) skladbu sborníku. Doklady jsme vypsalí z transliterované části Paterovy edice *Hradeckého rukopisu* (1881).¹³ Zjistili jsme, že *ie* se i v této skladbě vyskytuje statisticky signifikantně častěji než *uo* po tvrdých souhláskách (31 : 0 vs. 2 : 9).

Graf 2:
Počty vypsaných dokladů z prorockých knih *Bible drážďanské*

V knize *Izaiáš* převládá *uo* po tvrdých souhláskách, zatímco absolutní počet tvarů bez přehlásky a přehlasovaných je dost nízký (4 : 3). Pokud porovnáme statistickým testem poměry 11 : 39 (vyřadili jsme z důvodu eliminace možného zkreslení výsledků frekventovanější tvar »zástupuo« 1 : 35) a 4 + 14 : 3, ukazuje se, že *ie* se vyskytuje statisticky signifikantně méně často než *uo* po tvrdých souhláskách.

¹⁰ KYAS, *První český překlad bible* (≪ pozn. 2), s. 15, připouští, že v případě některých rozsáhlejších i méně rozsáhlých vynechaných míst, vyznačených křížkem v *Bibli drážďanské*, nejde o vynechání míst vzniklé během bezprostředního opisování biblického originálu písařem, nýbrž o místa, která mylně vynechal předcházející opisovač biblického překladu a jejichž doplnění nebylo v předloze *Bible drážďanské* provedeno, a tak její písař převzal příslušné mezery. Pro náš příspěvek je relevantní, že se Kyas zmiňuje o *Iz* 28,27; 29,8; 34,11; 28,12; 44,3; 45,25; 65,23; *Jr* 20,12 a *Oz* 4,16.

¹¹ Podle Pateru je sepsán v polovině 14. století, srov. PATERA, Adolf (ed.): *Hradecký rukopis*, Praha 1881, s. VI; PORÁK, Jaroslav: *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*, Praha 1979, s. 89. HRABÁK, Josef: *Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy*, Praha 1962, s. 161, uvádí, že sborník »[n]ejspíše pochází z osmdesátých let 14. století, ale může být i o něco starší«. Jinde se zmiňuje, že »skladby v něm zapsané jsou [...] původu staršího« a že »[s]hoda tónu i obsahu Desatera s projevy kazatelů Karlovy doby odpovídala by šedesátým létům 14. století, ale jazyk všech satir je značně archaický«, viz HRABÁK, Josef: *Satiry Hradeckého rukopisu*, in: TÝŽ (ed.): *Dějiny české literatury, I: Starší česká literatura*, Praha 1959, s. 164-165; srov. TÝŽ, *Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy* (viz výše), s. 11-12.

¹² GEBAUER, Jan: *O významu jotace v rukopisech staročeských*, in: *Listy filologické* 5 (1878), s. 215-216.

¹³ Edice je dostupná z: <https://archive.org/details/hradeckrukopis00pategoog/page/308/mode/2up>.

Podobné výsledky jsme získali i pro knihu *Jeremiáš* spolu s *Pláčem Jeremiášovým*: pokud porovnáme poměry 38 : 37 po tvrdých souhláskách (vyřadili jsme z důvodu eliminace možného zkreslení výsledků frekventovanější tvar »zástupov« 7 : 28) a 25 + 29 : 16, ukazuje se, že *ie* se vyskytuje statisticky signifikantně méně často než *uo* po tvrdých souhláskách. Ve zbývajících prorockých knihách jsme nenašli žádný statisticky signifikantní rozdíl.¹⁴

Jako i v případě obou evangelií, zůstává otázka, proč se *Izaiáš* statisticky signifikantně liší od zbývajících knih a *Jeremiáš* spolu s *Pláčem* od *Bárucha* a *Ezechiele* (v případě porovnání s knihou *Daniel* $p = 0,0358$ při stanovené hladině významnosti 0,03; v případě porovnání s »Malými proroky« $p = 0,0324$ při stanovené hladině významnosti 0,027), pokud jde o stav diftongizace ve sledovaných pozicích, zatímco třetí staročeská přehláska je zaznamenána podobně. Rovněž všechny prorocké knihy byly zapsány do *Bible drážďanské* jedním písařem a jsou opisem překladu pořízeného jedním člověkem.¹⁵

5. Závěr

Zjistili jsme, že třetí staročeská přehláska *ó* > *ie* a staročeská diftongizace *ó* > *uo* jsou promítnuty nesouměrně do grafiky *Janova evangelia Bible drážďanské*, *Desatera kázanie Božieho Hradeckého rukopisu* a knih *Izaiáš* a *Jeremiáš* spolu s *Pláčem Jeremiášovým Bible drážďanské*, což by s oporou v datech těchto staročeských textů naznačovalo možnou nesouměrnost provedení obou změn v dlouhém vokalizmu.¹⁶

¹⁴ V případě »Malých proroků« jsme z celkového počtu případů na *ó* a *uo* po tvrdých souhláskách vyřadili frekventovaný tvar »zástupov« 38 : 12 a v případě pozic po původně měkkých souhláskách z knihy *Ezechiele* frekventovaný tvar »tisícov« 19 : 5.

¹⁵ Srov. pozn. 10.

¹⁶ Příčiny zjištěné možné nesouměrnosti provedení obou zkoumaných změn záměrně nespecifikujeme vzhledem k výše uvedeným nedořešeným otázkám ohledně jejich vztahu v odborné literatuře a jejich řešení považujeme za jeden z úkolů pro budoucí výzkum.